

Др Александра Вулетих
научни сарадник
Историјски институт, Београд
vuletica@eunet.rs

КОЛИКО ДУША ЖИВИ У ЈЕДНОЈ КУЋИ? Број чланова сеоског домаћинства у Србији 1834–1910.

Апстракт: У овом раду дат је преглед просечног броја чланова сеоског домаћинства у Србији у периоду 1834–1910. године. Као основни извор за израчунавање просечних вредности послужили су објављени изводи пописа становништва. Потом је приказана структура домаћинства на нивоу броја брачних парова који су у њему живели, као и величина породице за 1874. годину. Добијени резултати стављени су у контекст географских, демографских и привредних параметара, а упоређени су и са етнографским описима породице и домаћинства.

Кључне речи: домаћинство, породица, задруга, пописи, 19. век

* * *

У домаћој и иностраној литератури доста је писано о величини и структури породице и домаћинства у Србији 19. века. Нарочиту пажњу аутора изазивало је сложено породично домаћинство, познато под именом задруга. Највећи број радова о овој установи, нарочито оних из старијег периода, заснован је на етнографском материјалу.¹ Коришћење демографских извора у циљу израчунавања величине и одређивања састава породичних домаћинстава је релативно новијег датума. Амерички антрополог Џоел Халперн је међу првима користио

¹ Кратак преглед најважнијих радова о историји породице дали смо у књизи *Породица у Србији средином 19. века*, Београд, 2002, 11–23. Овде ћемо се осврнути само на радове о овој теми који су се појавили у међувремену.

податке из српских пописа становништва у ову сврху. Његову базу података, која обухвата пописне податке из 1863. и 1884. године за осам села у Јасеничком срезу Крагујевачког округа, користили су касније аустријски истраживачи Карл Казер и Зигфрид Грубер.² Гордана Каћански је породичну структуру у селима у околини Београда проучавала на основу тефтера из 1832. године.³ Бојана Миљковић Катић се на основу података из пописа становништва из 1834. бавила распрострањеношћу задруге у Крајинској капетанији.⁴ Структуру породице на основу пописних књига за 13 срезова из 1863. истраживала је ауторка овог текста.⁵ Пописне податке из 1863. за Подунавски срез користили су Б. Ђурђев, Т. Лукић и М. Цветановић у чланку који се бави односом између породичне структуре и имовине и прихода.⁶

У овом раду ћемо, на основу објављених резултата пописа из раздобља 1834–1910, дати преглед просечног броја чланова сеоског домаћинства у Србији у просторној и временској перспективи. Просечне вредности смо рачунали на нивоу срезова, што ће омогућити увид у сличности и разлике између великог броја мањих области. Хронолошка перспектива од осам и по деценија омогућиће сагледавање евентуалних промена величине домаћинства које су се десиле у том раздобљу. Потом ћемо представити структуру домаћинства на нивоу броја брачних парова који су у њему живели. На примеру јединог пописа који то омогућава (из 1874. године) упоредићемо величину домаћинства и породице; на овај начин ћемо проверити и валидност добијених вредности за категорију *домаћинство* у овом раду.

Статистички показатељи о величини и структури домаћинства су важан, али не и једини показатељ суштинских карактеристика ове установе. У овом раду они су само делимично стављени у контекст географских, привредних и етничких параметара; наредна, детаљнија истраживања у том смеру, као и проучавање мера државне политике према овој установи даће о њој свеобухватнију слику.

² О њиховим радовима види напомену бр. 1, стр. 21–22. Од новијих радова: Siegfried Gruber, *Der Mehrfamilienhaushalt in Serbien in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, „Spomenica Valtazara Bogišića: o stogodišnjici njegove smrti”, priredio Luka Breneselović, Beograd, 2011, 295–311; Siegfried Gruber, Mikołaj Szoltysek, *Stem Families, Joint Families, and the European Pattern: What Kind of a Reconsideration Do We Need?*, „Journal of Family History” 37 (2012), 105–125.

³ Гордана Каћански, *Кућне заједнице у десет села у околини Београда 1832. године*, „Годишњак за друштвену историју” VIII, 1/2 (2001), 31–44.

⁴ Бојана Миљковић-Катић, *Распрострањеност задруге у крајинској капетанији у време прве владавине кнеза Милоша Обреновића*, „Баштиник. Годишњак Историјског архива у Неготину” VI (2003), 179–191.

⁵ Види напомену бр. 1.

⁶ Branislav Đurđev, Tamara Lukić, Milan Cvetanović, *Household Composition and the Well-Being of Rural Serbia in the Second Half of the Nineteenth Century*, „Journal of Family History” 37 (2012), 55–67.

Извори и ирисџуј

У Србији је у 19. веку (до 1910.) спроведено 16 пописа становништва: 1834, 1841, 1843, 1846, 1850, 1854, 1859, 1862/63, 1866, 1874, 1884, 1890, 1895, 1900, 1905. и 1910. године. Осим ових пописа, који су изведени на целокупној државној територији, 1879. године спроведен је и попис у четири новодобијена округа на југу Србије. О величини и структури домаћинства највећи број информација пружају пописне књиге у којима је свако домаћинство посебно заведено и у којима су поименично наведени сви његови чланови.⁷ Међутим, с обзиром на то да већина пописних књига није сачувана, као главни извор ће нам послужити сумарни резултати пописа који су штампани у статистичким и другим публикацијама.⁸

Први извод из једног пописа (из 1846. године) сачинио је Јован Гавриловић, чиновник Министарства финансија, и објавио га у *Гласнику ДСС* 1851. године; изводи из наредна два пописа су објављени у наредним свескама *Гласника*.⁹ Резултати каснијих пописа штампани су у едицијама *Државојис Србије* и *Сџајисџика Краљевине Србије*. Изводи из првих пописа били су прилично штурни, да би временом количина објављених података постајала све већа. Сумарник пописа из 1834. јавности је био непознат све до 80-их година прошлог века; тада га је у Архиву Србије, унутар Фонда Министарства финансија, пронашла Лепосава Цвијетић, а потом га приредила и публиковала.¹⁰

У овом раду ћемо за израчунавање просечног броја чланова сеоског домаћинства користити изводе пописа из 1834, 1866, 1874, 1884, 1900. и 1910. године.¹¹

⁷ У највећој мери сачуван је попис из 1862/63. године. Сачувано је и по неколико пописних књига из 1834, 1843. и 1884. године, као и три књиге датоване у 1849. и 1857. годину.

⁸ Значај и вредност поменутих статистичких публикација у највећој мери је сагледао немачки историчар Холм Зундхаусен, који је своју обимну књигу *Historische Statistik Serbiens 1834–1914* (München, 1988) засновао на њима. Податке о просечној величини домаћинства изнео је само за период 1890–1910, на нивоу округа, види: *нав. дело*, 124–127.

⁹ Јован Гавриловић, *Прилој за геојрафију и сџајисџику Србије. Главни извод јојиса Србије у јодини 1846*, „Гласник ДСС” III (1851), 186–190; Исти, *Прилој за геојрафију и сџајисџику Србије. Главни извод јојиса Србије у јодини 1850*, „Гласник ДСС” IV (1852), 227–248; Исти, *Главни извод јојиса у Србији јодине 1854/55*, „Гласник ДСС” IX (1857), 224–226.

¹⁰ Лепосава Цвијетић, *Појис сџановнишџва и имовине у Србији 1834. јодине*, *Miscellanea* (Мешовита грађа) XIII (1984), 9–118.

¹¹ Резултате пописа из 1890, 1895. и 1905. године изоставили смо због временске блискости са изводима пописа које смо користили. На нивоу округа могу се користити и резултати пописа из периода 1846–1863, али их нисмо узели у обзир стога што не омогућавају раздвајање података за сеоска и градска подручја. И док у попису из 1834. у већини срезова готово да нема разлике између просечне величине домаћинства рачунате на нивоу целог среза, са величинама добијеним када се изузму места која су убрајана у вароши и варошице, у попису из 1866. та разлика у величини домаћинства у просеку износи око 0.2.

Већина пописа нема као засебну пописну јединицу *ћородицу*, односно *домаћинство*; изузетак представљају само попис из 1874, у којем је пописан и број породица, и попис из 1910, који садржи и број домаћинстава.¹² Стога смо просечну величину домаћинства за све пописне године рачунали на основу података о броју кућа/домова и броју становника.

Ове две категорије нису на истоветан начин дефинисане и пописиване у свим пописним годинама. Пописи из 1834. и 1866. године садрже рубрику *кућа*, попис из 1874. рубрике *кућа* и *ћородица*, попис из 1884. рубрику *дом* (број домова), попис из 1900. – *кућа*, а попис из 1910. године – *кућа* и *домаћинство*.

Становништво је пописивано на два начина – као становништво *de iure*, тј. на основу сталног места пребивалишта и *de facto*, тј. становништво присутно приликом пописивања. У првим пописима је највероватније бележено стално настањено становништво, пошто се у изводу пописа из 1866. године помиње да је тада по први пут пописано само фактичко становништво. Пописивање становништва *de facto* примењивано је и у другим европским државама и сматрано је напреднијом методом у односу на дотадашње пописивање на основу сталног места боравка. Ипак, овај принцип је напуштен у наредна два пописа – 1874. и 1884. године, када је становништво поново пописано по сталном месту боравка.¹³ Године 1900. и 1910. године пописане су обе категорије – и правно и присутно становништво.¹⁴ У последња два случаја определили смо се да користимо податке из рубрике *ћисуйно сћановништво*.¹⁵

Приликом навођења просечног броја становника једне куће одлучили смо се за коришћење термина *домаћинство*, сматрајући да је он у овом случају бољи од термина *ћородица*.¹⁶

¹² У попису из 1910. број *кућа* и *домаћинстава* у руралним срединама је готово истоветан; разлике постоје само у урбаним срединама, пошто је у кућама становало више домаћинстава. О пописној јединици *ћородица* из 1874. године биће више речи касније.

¹³ *Попис људства Србије у години 1866*, Државопис Србије III (1869), 48; Богољуб Јовановић, *Попис људства у Кнежевини Србији 1874 године*, Београд, 1881, 14; *Попис људства у Краљевини Србији 1884. године*, Државопис Србије XVI (1889), XII.

¹⁴ Од 1890. године сви пописи су, у складу са европском праксом, спровођени последњег дана у години – 31. децембра, када је вероватноћа одсутности становништва из сталног места боравка била најмања. Број правног становништва увек је био већи од присутног, а та разлика је била највише изражена у градским срединама.

¹⁵ Број фактичког, тј. присутног становништва био је у највећем броју случајева нешто мањи од броја правног становништва. Уколико би се приликом израчунавања величине домаћинства користили подаци о правном становништву, резултати би били око 0.1 већи од оних који су дати у табелама у овом раду.

¹⁶ Породица се обично дефинише као заједница крвних сродника. Домаћинство је нешто шири појам, с обзиром на то да може обухватати и лица која нису повезана крвним сродством; код овог типа заједнице нагласак је на кућној заједници као економској целини, што је карактеристично за аграрна друштва, какво је и Србија била у 19. веку.

У овом раду смо рачунали само број чланова сеоских домаћинстава. Метод који смо користили није могуће применити и на градска насеља. У већини градских насеља просечан број становника једне куће био је мањи него на селу; изузетак су били Београд, а крајем века и друге веће вароши у којима су грађене куће за становање већег броја породица/домаћинстава.

Административне границе у Србији 19. века често су мењане. Због бројности тих промена нисмо били у могућности да их у раду увек региструјемо, тако да се сви наведени подаци на нивоу срезова односе на средње границе које су биле важеће у датој години. Податке на нивоу округа изложили смо на основу административне поделе која је била на снази у тренутку пописа из 1866. године, с тим да смо указали на најважније промене до којих је дошло у претходном и наредном периоду.¹⁷ За овај начин излагања резултата определили смо се ради лакшег поређења резултата у временској перспективи.

Број чланова домаћинства

Податке о броју чланова домаћинства на нивоу срезова изложили смо у три табеле које обухватају три географске целине – западну, централну и источну Србију, а у посебној табели су дати резултати за округе који су у састав Србије ушли 1878. Потом смо добијене резултате приказали и на нивоу округа и целе Србије.¹⁸

¹⁷ О променама административних граница током 19. века види: [Иванка Гинић], *Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834–1954 године*, Београд, 1955.

¹⁸ Извори за све табеле у овом раду су: Лепосава Цвијетић, *Попис становништва и имовине у Србији 1834. године*, *Miscellanea* (Мешовита грађа) XIII (1984), 9-118; *Попис људства Србије у години 1866*, Државопис Србије III (1869), 47-111; *Попис људства Србије у години 1874-ој*, Државопис Србије IX (1879), 1-153; *Попис људства у Краљевини Србији 1884. године*, Државопис Србије XVI (1889), 1-273; *Попис становништва у краљевини Србији 31. децембра 1900. године*, Статистика Краљевине Србије XXIII-XXIV, Београд 1903-1905; *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1910*, Београд 1911.

Табела 1: Просечан број чланова сеоског домаћинства у западној Србији

Округ	Срез (1834. капетанија)	Година					
		1834.	1866.	1874.	1884.	1900.	1910.
Шабачки	Мачвански	6.8	7.1	6.1	6.6	7.2	7.2
	Поцерски	6.7	7.2	6.2	7.1	7.6	7.5
	Посавотамнавски ¹⁹	6.7	8.0	7.0		7.4	7.3
Подрински	Јадрански	5.7	6.1	6.0	6.6	6.7	6.8
	Рађевски	5.9	7.2	7.4	7.4	7.4	7.5
	Азбуковачки	7.1	8.0	7.9	7.7	8.2	7.9
Ваљевски	Посавски	7.2	8.0	7.2	7.0	7.3	7.1
	Тамнавски	7.9	8.0	7.0	7.2	7.7	7.3
	Подгорски	8.0	8.9	8.5	8.4	8.4	7.9
	Колубарски	7.3	7.6	7.0	6.9	6.8	6.9
	Ваљевски ²⁰			8.0		7.8	7.4
Ужички	Рачански	6.7	7.7	7.4	6.9	7.1	6.7
	Црногорски	6.9	6.6	6.7	6.3	6.4	6.2
	Пожешки ²¹		6.2	6.3	6.0	6.5	6.1
	Златиборски ²²	6.9	7.6	7.2	6.6	6.4	6.3
	Ариљски		6.8	6.8	6.5	6.3	6.1
	Моравички ²³	7.1	7.9	7.6	6.9	7.1	6.4
	Ужички ²⁴					6.1	6.4

¹⁹ Године 1834. ова област је била подељена на две капетаније – Посавску и Тамнавску. За ту годину просечна вредност је дата на основу података за обе капетаније.

²⁰ Ваљевски срез настао је 1871. издвајањем појединих села из Подгорског, Колубарског и Тамнавског среза. Угашен је 1879. и поново основан 1896. из делова Подгорског и Тамнавског среза.

²¹ До 1861. Пожешки срез био је у саставу Црногорског среза.

²² До 1850. године Златиборски и Ариљски срез чинили су јединствен Рујански срез.

²³ Моравички срез је од 1899. био у Рудничком, а од 1902. у Чачанском округу.

²⁴ Ужички срез је настао 1899. издвајањем појединих села из других срезова Ужичког округа.

Табела 2: Просечан број чланова сеоског домаћинства у централној Србији

Округ	Срез	Година					
		1834.	1866.	1874.	1884.	1900.	1910.
Београдски	Врачарски ²⁵		6.5	6.1	6.6	7.2	7.0
	Грочански ²⁶	6.1	6.7	6.0	6.2	6.9	6.8
	Посавски	6.6	6.5	6.1	6.1	7.0	6.9
	Космајски ²⁷	7.3	7.2	6.9	6.9	7.0	6.9
	Колубарски		6.2	6.1	5.7	6.5	6.4
Смедеревски	Подунавски	6.0	5.9	6.2	5.9	6.4	6.4
	Јасенички	6.3	6.1	6.7	6.5	6.8	6.7
	Орашки ²⁸			5.9		6.0	5.8
Крагујевачки	Јасенички	7.2	6.7	6.5	6.4	6.5	6.5
	Лепенички	6.6	6.4	6.1	6.3	6.5	6.0
	Крагујевачки		5.9	5.5		6.1	6.0
	Гружански	6.3	6.1	5.6	5.8	6.3	6.4
Руднички	Качерски	6.7	6.4	5.9	5.9	6.5	6.5
	Црногорски (од 1878. Таковски)	7.0	6.7	6.3	6.3	6.8	6.5
	Моравски (од 1878. Љубићки)	6.5	5.9	5.7	5.3	6.0	6.0
	Жички ²⁹					5.5	5.4
Јагодински	Белички ³⁰		5.0	5.4	5.9	6.4	6.4
	Левачки ³¹	6.4	5.6	5.9		6.3	6.4
	Темнићки	6.1	5.1	5.5	5.4	6.1	6.0
Чачански	Трнавски ³²	6.2	4.9	4.9	4.9	5.6	5.3
	Драгачевски ³³	7.1	5.9	5.9	5.6	6.1	6.1
	Карановачки (од 1882. Краљевски)		4.5	5.1	4.8		
	Студенички	8.0	7.5	7.3	6.6	6.2	6.0
Крушевачки	Јошанички	9.0	8.4	7.9			
	Крушевачки (од 1899. Расински)	6.1	5.9	5.9	5.8	6.0	6.1
	Кознички (од 1899. Жупски)	7.5	7.2	7.0	7.0	6.7	6.9
	Трстенички ³⁴	6.2	5.3	5.4	5.4	5.8	5.8
	Копаонички ³⁵					7.5	7.6

²⁵ Врачарски срез је основан 1856. из делова Подунавског (будућег Грочанског) и Посавског среза.

²⁶ Грочански срез је до 1856. године носио назив Подунавски.

²⁷ До 1856. Космајски и Колубарски срез чинили су јединствен Туријски срез.

²⁸ Орашки срез је настао издвајањем појединих села из Јасеничког и Подунавског среза.

²⁹ Жички срез је од 1902. био у саставу Чачанског округа.

³⁰ Белички срез основан је 1859. издвајањем појединих села из Левачког и Темнићког среза.

³¹ Села Левачког среза су 1884. пописана у оквирима Беличког и Темнићког среза.

³² Године 1834. Трнавски срез је био у саставу Рудничког округа.

³³ Године 1834. Драгачевски срез је био у саставу Рудничког округа.

³⁴ Трстеничком срезу је 1837. припојен Подибарски срез из Рудничког округа. Године 1834. просечна величина домаћинства у Подибарској капетанији била је 5.9

³⁵ Копаонички срез основан је 1899. од делова Расинског и Жупског среза.

Табела 3: Просечан број чланова сеоског домаћинства у источној Србији

Округ	Срез	Година					
		1834.	1866.	1874.	1884.	1900.	1910.
Пожаревачки	Пожаревачки		6.0	6.0	6.1	6.2	6.0
	Рамски ³⁶	6.2	5.9	6.0	6.1	6.3	6.1
	Голубачки ³⁷		5.5	5.4	5.4	5.5	5.4
	Звиждски	5.9	5.3	5.2	5.4	5.4	5.4
	Моравски	5.9	5.4	5.3	5.2	6.0	5.8
	Млавски	5.8	5.7	5.8	5.6	5.7	5.5
Крајински	Хомољски	5.7	5.7	5.9	5.8	5.7	5.6
	Поречкоречки ³⁸	5.5	5.0	4.9	4.9	5.2	5.1
	Кључки	4.7	4.8	4.7	4.9	5.5	5.5
	Брзопланички		5.5	4.9	4.8	5.1	5.2
	Крајински	5.6	5.8	5.3	5.3	5.4	5.2
Бупријски	Неготински ³⁹					5.3	5.6
	Ресавски	6.0	6.8	5.5	5.7	5.7	5.8
	Параћински	6.7	5.8	5.7	5.7	6.2	6.2
Црноречки	Деспотовачки ⁴⁰			5.8		6.2	6.3
	Бољевачки ⁴¹	6.2	5.7	5.5	5.6	5.3	5.3
Алексиначки	Зајечарски ⁴²	5.8	5.6	5.3	5.1	5.2	5.2
	Ражањски	6.4	5.9	6.0	6.0	6.3	6.4
	Алексиначки	6.8				7.0	6.9
	Моравски ⁴³	7.5	6.3	6.3	5.9	6.5	6.4
Бањски	7.3	7.6	7.4	7.3	7.0	6.4	
Књажевачки	Заглавски	5.8	6.9	6.7	6.1	6.3	5.9
	Тимочки	6.1		6.0		5.6	5.3
	Сврљишки	8.4	8.8	7.8	7.5	7.2	7.1

³⁶ Године 1837. Рамском срезу додат је Пећки срез. За 1834. годину представљени су збирни резултати за Рамску и Пећку капетанију.

³⁷ Голубачки срез је основан 1859. од делова Речког и Звиждског.

³⁸ До 1859. Поречкоречки срез био је подељен на Поречки срез, који је припадао Крајинском округу, и Речки срез, који је био у саставу Пожаревачког округа. За 1834. годину подаци у табели су представљени збирно за обе капетаније. Иначе, разлика међу њима је била знатна: у Речкој капетанији домаћинства су у просеку имала 6.3 чланова, а у Поречкој само 4.9.

³⁹ Неготински срез настао је 1899. издвајањем појединих села из Брзопаланачког и Крајинског среза.

⁴⁰ Неготински срез настао је 1899. издвајањем појединих села из Брзопаланачког и Крајинског среза.

⁴¹ До 1860. Бољевачки срез је носио назив Зајечарски.

⁴² До 1860. Бољевачки срез је носио назив Зајечарски.

⁴³ До 1859. овај срез, под именом Бугарморавски, био је у саставу Крушевачког округа.

Табела 4: Просечан број чланова сеоског домаћинства у областима Србије добијеним 1878.

Округ	Срез	Година		
		1884.	1900.	1910.
Врањски	Власотиначки	6.9	6.9	7.1
	Јабланички	7.2	6.9	6.8
	Лесковачки	7.1	7.0	7.0
	Масурички	6.3	6.6	6.7
	Пољанички	6.8	6.7	6.6
	Пчињски	6.4	6.5	6.7
Нишки	Нишки срез	7.8	7.5	7.5
Пиротски	Белопаланачки	8.1	7.2	7.3
	Лужнички	8.0	7.6	7.7
	Нишавски	6.9	6.9	7.1
Топлички	Добрички		7.5	7.5
	Косанички	7.3	7.2	6.9
	Прокупачки	7.2	6.6	6.5

Табела 5: Просечан број чланова сеоског домаћинства у Србији на нивоу округа

	1834.	1866.	1874.	1884.	1900.	1910.
Округ						
Шабачки	6.7	7.4	6.4	6.9	7.4	7.3
Подрински	6.0	6.9	6.9	7.0		
Ваљевски	7.6	8.2	7.5	7.4	7.6	7.2
Ужички	6.9	7.1	7.0	6.5	6.4	6.3
Београдски	7.0	6.6	6.3	6.3	7.0	6.8
Смедеревски	6.1	6.0	6.2	6.2	6.5	6.6
Крагујевачки	6.6	6.2	5.9	6.0	6.4	6.3
Руднички	6.6	6.3	5.9	5.8	6.2	6.3
Чачански		5.5	5.7	5.5		5.9
Јагодински ⁴⁴	6.2	5.2	5.5	5.7	6.1	6.2
Ђупријски	6.1	6.2	5.7	5.7		
Крушевачки	7.0	6.5	6.4	5.9	6.2	6.3
Пожаревачки	5.9	5.7	5.7	5.7	5.9	5.7
Крајински	5.4	5.4	5.0	5.0	5.3	5.5
Црноречки ⁴⁵	6.0	5.6	5.4	5.3	5.3	5.2
Књажевачки ⁴⁶		7.4	6.8	6.5	6.4	6.1
Бањски (Алексиначки) ⁴⁷	6.7	6.4	6.5	6.3	6.8	6.5
Нови окрузи						
Врањски				6.5	6.8	6.9
Нишки				7.3	7.1	6.9
Пиротски				7.4	7.2	7.3
Топлички				7.2	7.0	6.9
Стари окрузи				6.1	6.4	6.3
Нови окрузи				7.1	7.0	7.0
Свега	6.5	6.3	6.1	6.2	6.5	6.4

⁴⁴ Године 1890. Јагодински и Ђупријски округ спојени су у један – Моравски округ.

⁴⁵ Црноречки округ је 1890. укључен у новоосновани Тимочки округ. У овој табели су дате вредности на основу његових дотадашњих граница.

⁴⁶ Године 1890. Књажевачки округ је расформиран: од дела Заглавског среза формиран је Тимочки срез, а оба среза су ушла у новоосновани Тимочки округ; Сврљишки срез је прикључен Нишком округу. Овде су резултати ових срезова за 1900. и 1910. приказани под именом бившег Књажевачког округа.

⁴⁷ Бањски округ је 1890. прикључен Нишком округу. У овој табели су просечне вредности срезова за 1900. и 1910. годину некадашњег Бањског округа представљене под његовим дотадашњим именом.

Поређење просечног броја чланова домаћинства у просторној и хронолошкој перспективи показује да су разлике нешто израженије у првој – просторној равни, него унутар временског одсека од 86 година. Регионалне разлике нису уочљиве само међу појединим окрузима, већ су негде приметне и унутар округа, међу суседним срезовима. И поред тога што су се просечне вредности у сваком срезу временом мењале, промене у временској перспективи нису биле толико изражене да би пореметиле регионалне разлике које су у читавом посматраном периоду биле константне.

Најбројнија домаћинства била су у западној Србији, а најмалобројнија у североисточној Србији. Области централне Србије се по просечним вредностима налазе између ових области, а њима су сличне и области југоисточне Србије (Алексиначки и Књажевачки округ); изузетак представља Сврљишки срез, који се по величини домаћинства могао мерити са срезовима у западној Србији. Области централне Србије и иначе показују веће међусобне разлике, што није случај у западним и, нарочито, североисточним деловима Србије. Ови последњи показују највећу константност у погледу средњих вредности. Крајеви који су у састав Србије ушли 1878. године имали су већа домаћинства од оних у „старим” крајевима.

Током целог посматраног периода, у свим посматраним областима, величина домаћинства није се драстичније мењала. Генерално гледано, у односу на почетну тачку, 1834. годину, у периоду 1866-1884. дошло је до благог смањења величине домаћинства, а потом, у периоду до 1900. године до благог пораста. Тај пораст је био највећи у северним крајевима, поред Саве и Дунава, тј. срезовима Подринског и Београдског округа, потом Крагујевачком, Смедеревском и Алексиначком округу. У овом раздобљу само у два округа је забележено смањење броја чланова домаћинстава – у Ужичком и Књажевачком. Ваљевски округ је током целог 19. века предњачио у величини домаћинства, али је највишу тачку досегао 1866. године, након чега је уследило постепено опадање и смањивање разлике у односу на друге округе. С друге стране, у Крајинском округу је крајем века дошло до мањег пораста величине домаћинства.

* * *

Аритметичка средина, у овом случају исказана кроз просечан број чланова домаћинства, није једини и увек најмеродавнији статистички показатељ. Њене вредности ћемо упоредити са вредностима медијане и интервалом и распоном варијације на примеру три среза – Подгорског, у којем су регистроване највеће просечне вредности, Кључког, среза у којем су забележене најмање вредности и Лепеничког, који се по просечним вредностима уклапао у просек за целу земљу.

Табела 6: Различити статистички параметри величине сеоског домаћинства на примеру три среза

Срез	Година											
	1834.				1874.				1900.			
	Iv.	R.	Med.	A.	Iv.	R.	Med.	A.	Iv.	R.	Med.	A.
Подгорски	7.1	5.3 - 12.4	8.1	8.0	6.8	7.0 - 13.8	8.5	8.5	6.5	4.9 - 11.4	8.2	8.4
Лепенички	3.9	4.3 - 8.2	6.4	6.6	3.3	4.2 - 7.5	6.2	6.1	2.5	4.8 - 7.3	6.3	6.5
Кључки	1.4	4.0 - 5.4	4.8	4.7	1.9	3.6 - 5.5	4.6	4.7	2.4	4.5 - 6.9	5.3	5.5

Iv. – Интервал варијације, показује разлику између највеће и најмање вредности унутар скупа.

R. – Распон варијације, показује најмању и највећу вредност унутар скупа; у овом случају те вредности су исказане на нивоу села.

Med. – Централна вредност скупа која раздваја горњу и доњу половину скупа; за разлику од аритметичке средине, на њу не утичу екстремне вредности.

A. – Аритметичка средина.

Већа просечна величина домаћинства била је праћена и већим интервалом варијације тих величина унутар среза. Временом је тај интервал опадао у Лепеничком и, нарочито, Подгорском срезу, док је у Кључком срезу, у којем су домаћинства била најмања, интервал растао. Вредности медијане се нису значајније разликовале од аритметичке средине, односно просечне величине домаћинства, што нас наводи на закључак да се просечне величине домаћинства у овом случају могу сматрати прилично поузданим статистичким индикатором.

Савремени осврт на статистичке показатеље

У статистичким публикацијама у којима су објављивани резултати пописа становништва, први осврт на величину домаћинства појавио се у анализи пописа из 1866. године. Начелник Статистичког одељења Владимир Јакшић је тако забележио: „У целој дакле Србији не живи више одсеком у свакој кући од шест душа, или правилније на хиљаду кућа дођу по 6.047 душа... Много се код нас задруга као карактеристична црта у обичају народа хвалила и о њој

се толико много писало, као да је доиста ретка друштвена установа само србском народу својствена, а напротив последњи званични попис доказује, да у Србији једно на друго више житеља у једној кући не живи но што је по многим државама у Европи случај.” Као допунски аргумент тврдњи да су задруге „ослабиле” Јакшић наводи и податак да у Србији тек свака шеста кућа има две пореске главе.⁴⁸

Коментари Богољуба Јовановића, Јакшићевог наследника, строго су кабинетски. Он се занимао само за податке добијене статистичким путем и њиховим поређењем са подацима из других европских земаља, без икаквог осврта на задругу и, у том погледу, евентуално специфичну српску ситуацију. Анализирајући просечну величину домаћинства на основу пописа из 1874, он се кратко осврнуо на добијену цифру од 6.08, констатујући да се она не разликује много од вредности које су добијене у другим државама. Као пресудне елементе за насељеност једне куће, он наводи њену пространост и сиромаштво, које приморава становништво да живи у већем броју у скученом простору.⁴⁹ Констатујући да се ови елементи односе првенствено на градске средине, Јовановић се заинтересовао за податке из Ваљевског и Ужичког округа, у којима су забележене највеће просечне вредности. По његовом мишљењу, број кућа у Ваљевском округу био је много већи од оног који је пописом нађен (за ту тврдњу није навео и аргументе); из тога би произлазило и да је просечна величина домаћинства у том округу требало да буде мања од оне која је добијена пописом. За број кућа у Ужичком округу сматрао је да би требало да је поуздан, али само зато што „грађевине у којима људи онде станују и нису куће у оном смислу како се оне другде замишљавају”. Те грађевине не задовољавају основне стамбене критеријуме и, ако смо добро разумели Јовановићево резонување, нису ни пописане као стамбени објекти, односно куће.⁵⁰ Из тога би се опет дало закључити да су и просечне величине домаћинства у Ужичком округу биле мање од оних које су пописом добијене.

Податке из статистичких публикација су користили и опсежно наводили у својим радовима многи аутори из 19. века, попут Милана Ђ. Милићевића и

⁴⁸ В. Јакшић, *Попис људства Србије у години 1866*, Државопис Србије III (1869), 101–102.

⁴⁹ Просечна вредност од 6.08 односи се на укупно становништво, и градско и сеоско. Оно по чему се ситуација у Србији разликовала од других држава јесте насељеност кућа у урбаним срединама. И док су у другим државама куће у градовима имале више становника од оних у селима, у Србији је то био случај само у Београду и Крагујевцу. То је, по Јовановићу, с једне стране „благодет”, јер у Србији људи нису живели по кућама нагомилани као другде у Европи али, с друге стране, то је био и показатељ да је код нас индустрија још увек била у повоју, Б. Јовановић, *нав. дело*, 23.

⁵⁰ *Истио*, 24–25. У анализама наредних пописа наилазимо само на кратке осврте на добијене вредности.

Владимира Карића.⁵¹ И поред тога што су обојици аутора породица и задруга једна од тема интересовања, ниједан од њих није користио податке о просечној насељености једне куће. Те податке налазимо у делу Светозара Марковића; у једном раду он је навео да у Србији долази „5 душа на породицу”.⁵² Међутим, ни Марковић, који је у својим радовима често писао о установи задруге, није посветио већу пажњу односу између ове установе и статистичких показатеља о величини породице.

Структура сеоског домаћинства

Подаци о броју чланова домаћинства нису довољни да објасне и његову структуру. Они могу само да наговесте његов састав: мали број чланова указује на нуклеарна домаћинства, која се састоје од једног брачног пара и њихових потомака; што је већи број чланова то је и већа могућност да се ради о сложеним домаћинствима која се састоје из више брачних парова.

Извесну, грубу слику о структури домаћинства током 19. века пружају статистичке публикације из тог периода. На основу броја ожењених мушкараца и броја домова/кућа могуће је израчунати просечан број брачних парова по домаћинству. Поменути подаци постоје за све пописе од 1866. године па на даље. У резултатима пописа из 1834. године нема података о броју ожењених мушкараца; за ову годину смо као параметар узели број пореских глава, имајући у виду чињеницу да су пореска лица били сви ожењени мушкарци.⁵³ Иако овакав начин рачунања није најпрецизнији, сматрамо да добијени подаци пружају бар приближно тачну слику структуре домаћинства. Због бројности података и релативно малих разлика између временски блиских пописа, у наредној табели наведимо податке из четири пописне године: 1834, 1866, 1884. и 1900. године.

⁵¹ М. Ђ. Милићевић, *нав. дело*; Владимир Карић, *Србија. Опис земеље, народа и државе*, Београд, 1887.

⁵² Марковић је користио податке из пописа 1866. године, а до наведене цифре је вероватно дошао на основу података о броју становништва и броју бракова, Светозар Марковић, *Од куда долази наша сиромаштина*, Целокупна дела XI, Београд, 1996, 29.

⁵³ Радош Љушић, *Кнежевина Србија 1830-1839*, Београд, 2004, 69.

Табела 7: Број брачних парова по сеоском домаћинству

Округ	Срез	Година			
		1834.	1866.	1884.	1900.
Шабачки	Мачвански	1.1	1.3	1.3	1.4
	Поцерски	1.1	1.3	1.3	1.4
	Посавотамн.	1.1	1.5		1.4
Подрински	Јадрански	1.1	1.1	1.2	1.3
	Рађевски	1.2	1.2	1.3	1.4
	Азбуковачки	1.4	1.3	1.4	1.5
Ваљевски	Посавски	1.2	1.5	1.3	1.4
	Тамнавски	1.4	1.5	1.4	1.4
	Подгорски	1.4	1.6	1.6	1.6
	Колубарски	1.3	1.3	1.3	1.3
	Ваљевски				1.5
Ужички	Рачански	1.3	1.4	1.3	1.3
	Црногорски	1.1	1.1	1.2	1.3
	Пожешки		1.1	1.1	1.2
	Златиборски	1.1	1.3	1.2	1.2
	Ариљски		1.1	1.2	1.2
	Моравички		1.3	1.4	1.4
	Ужички				1.2
Београдски	Врачарски		1.2	1.4	1.5
	Грочански	1.1	1.2	1.3	1.4
	Посавски	1.1	1.2	1.1	1.4
	Космајски	1.1	1.3	1.3	1.4
	Колубарски		1.1	1.0	1.2
Смедеревски	Подунавски	1.1	1.2	1.2	1.3
	Јасенички	1.1	1.1	1.3	1.4
	Орашки				1.3
Крагујевачки	Јасенички	1.2	1.2	1.2	1.3
	Лепенички	1.2	1.1	1.3	1.3
	Крагујевач.		1.1		1.3
	Гружански	1.0	1.1	1.1	1.2
Руднички	Качерски	1.2	1.1	1.1	1.3
	Црногорски		1.2	1.2	1.3
	Моравски	1.2	1.0	1.0	1.1
	Жички				1.1
Јагодински	Белички		1.0	1.2	1.3
	Левачки	1.1	1.1		1.3
	Темнићки	1.1	1.0	1.1	1.2
Чачански	Трнавски	1.0	0.8	0.9	1.0
	Драгачевски	1.2	1.1	1.0	1.2
	Карановачки		0.8	0.9	
	Студенички	1.3	1.4	1.3	1.4
Крушевачки	Јошанички	1.5	1.5		
	Крушевачки	1.1	1.2	1.2	1.2
	Кознички	1.2	1.3	1.3	1.2
	Трстенички	1.1	1.0	1.1	1.1
	Копаонички				

Округ	Срез	Година			
		1834.	1866.	1884.	1900.
Пожаревачки	Пожаревач.		1.2	1.3	1.4
	Рамски	1.1	1.2	1.4	1.5
	Голубачки		1.1	1.2	1.2
	Звиждски	1.1	1.0	1.2	1.2
	Моравски	1.1	1.1	1.3	1.2
	Млавски	1.1	1.1	1.1	1.3
Крајински	Хомољски	1.1	1.1	1.2	1.2
	Поречкор.	1.1	1.1	1.1	1.1
	Кључки	0.9	1.0	0.9	1.2
	Брзопалан.		1.1	1.0	1.1
	Крајински	1.0	1.2	1.2	1.2
Ђупријски	Неготински				1.2
	Ресавски	1.0	1.2	1.2	1.2
	Параћински	1.1	1.4	1.1	1.3
Црноречки	Деспотов.				1.3
	Бољевачки	1.1	1.2	1.2	1.2
Алексиначки	Зајечарски	0.9	1.2	1.1	1.2
	Ражањски	1.0	1.1	1.2	1.3
	Алексиначки	1.0			1.4
	Моравски	1.2	1.2	1.1	1.3
Књажевачки	Бањски	1.1	1.5	1.5	1.5
	Заглавски	1.0	1.3	1.3	1.4
	Тимочки	1.0			1.4
Врањски	Сврљишки	1.3	1.7	1.6	1.5
	Власотинач.			1.4	1.3
	Јабланички			1.4	1.3
	Лесковачки			1.4	1.4
	Масурички			1.2	1.3
	Пољанички			1.3	1.3
Нишки	Пчињски			1.3	1.3
Пиротски	Нишки			1.6	1.5
	Белопаланач.			1.5	1.4
	Лужнички			1.6	1.5
Топлички	Нишавски			1.4	1.4
	Добрички				1.4
	Косанички			1.4	1.3
	Прокупачки			1.4	1.3

Структура домаћинства је у великој мери одговарала његовој величини. Највећи број брачних парова по домаћинству регистрован је у срезовима у којима су домаћинства имала највише чланова – у Подгорском и Сврљишком срезу. У овим срезовима више од половине домаћинстава имало је, у просеку, два брачна пара. С друге стране, у појединим срезовима Крајинског и Чачанског округа просечно домаћинство имало је и мање од једног брачног пара.

Пораст величине домаћинства, који је у многим крајевима уочљив током последњих деценија 19. века, био је праћен и порастом њихове сложености. Тако је, на пример, у већини срезова Шабачког и Београдског округа број брачних парова по домаћинству износио 1834. године 1.1, а 1910. године чак 1.4 или 1.5. Број брачних парова по домаћинству растао је, нешто спорим темпом, у готово целој земљи; ни у једном срезу није забележено смањење сложености домаћинства.

Јаснију слику о еволуцији структуре домаћинства даће поређење података из сачуваних пописних књига у раздобљу од пола века (1834–1884) што ће, надамо се, бити тема неког будућег рада.

Породица

Породица се као пописна јединица јавља само у попису из 1874. године, паралелно са јединицом *кућа*. Ни у деветом тому *Државописа Србије*, у којем су објављени резултати овог пописа, нити у књизи о овом попису коју је објавио Богољуб Јовановић, а у којој се сем резултата налазе и њихове анализе, нема посебног осврта на породицу као нову пописну категорију. Јовановић је већу пажњу обратио на однос између броја становника и броја кућа, као и на проблем дефинисања ове категорије (куће). У погледу породице, само је констатовао да у једној кући живи 1.06 породица, као и то да су у њих убрајане и задруге.⁵⁴

Табела 8: Број чланова сеоске породице и сеоског домаћинства 1874. године

Срез	Породица	Домаћ.	Срез	Породица	Домаћ.	Срез	Породица	Домаћ.
Мачвански	6.3	6.1	Јасенички (Бг)	6.1	6.5	Голубачки	5.3	5.4
Поцерски	5.8	6.2	Орашки	5.5	5.9	Звиждски	5.0	5.2
Посавотамн	6.7	7.0	Јасенички (См)	6.1	6.5	Моравски	5.0	5.3
Јадрански	6.0	6.0	Лепенички	5.8	6.1	Млавски	5.7	5.8
Рађевски	7.3	7.4	Крагујевачки	5.5	5.5	Хомољски	5.8	5.9
Азбуковач.	7.6	7.9	Гружански	5.6	5.6	Кључки	4.7	4.7
Посавски	7.2	7.2	Качерски	5.8	5.9	Брзопалан.	4.9	4.9
Тамнавски	6.7	7.0	Црногорски	6.1	6.3	Крајински	5.3	5.3
Подгорски	8.4	8.5	Моравски	5.5	5.7	Ресавски	5.1	5.5
Колубарски	6.8	7.0	Белички	5.2	5.4	Параћински	5.5	5.7
Ваљевски	7.5	8.0	Левачки	5.9	5.9	Деспотов.	5.3	5.8
Рачански	7.3	7.4	Темњићи	5.2	5.5	Бољевачки	5.2	5.5

⁵⁴ Б. Јовановић, *нав. дело*, 23-25.

Срез	Породица	Домаћ.	Срез	Породица	Домаћ.	Срез	Породица	Домаћ.
Црногорски	6.6	6.7	Трнавски	4.9	4.9	Зајечарски	5.1	5.3
Пожешки	6.0	6.3	Драгачевски	5.8	5.9	Ражањски	5.8	6.0
Златиборски	7.1	7.2	Карановачки	5.0	5.1	Алексинач.		
Ариљски	6.3	6.8	Студенички	7.3	7.3	Моравски	5.8	6.3
Моравички	7.1	7.9	Јошанички	7.8	7.9	Бањски	7.2	7.4
Врачарски	5.9	6.1	Крушевачки	5.8	5.9	Заглавски	6.6	6.7
Грочански	5.8	6.0	Кознички	6.9	7.0	Тимочки	5.9	6.0
Посавски	5.9	6.1	Трстенички	5.3	5.4	Сврљишки	7.6	7.8
Космајски	5.9	6.9	Пожаревачки	5.4	6.0			
Колубарски	5.9	6.1	Рамски	5.8	6.0			
Подунавски	5.6	6.2				Укупно	5.9	6.1

У свим срезовима, изузев Мачванског, број породица био је већи од броја кућа, услед чега су и добијене просечне величине породице мање од просечне величине домаћинства. Не знамо да ли је „вишак” породица последица тога што су у појединим кућама становале две или више породица, или стога што су неки од објеката у којима се становало били неусловни и нису испуњавали критеријуме да буду пописани као куће. Већ навођена аргументација Богољуба Јовановића у случају броја кућа у Ужичком округу нас наводи да предност дамо другој тези. На то нас нарочито упућује чињеница да је у неким срезовима Ужичког округа, попут Моравичког, забележена прилично велика разлика између величине домаћинства и породице – 0.8. У литератури је овај крај често навођен ка пример изразитог сиромаштва. Према мишљењу Владимира Карића, Моравица је „још и данас најсиромашнији крај наше отаџбине; куће су тамо махом горе но и кошаре у сретнијим нашим крајевима; за собу се ретко зна; често, под једним кровом станује и стока са кутњом чељади.”⁵⁵

Ако би ово објашњење било прикладно за Моравички срез, тешко да би се могло применити и на Космајски, који није сматран сиромашним, а у којем је забележана највећа разлика између броја чланова породице и домаћинства – 1. Нажалост, не знамо да ли су критеријуми и начин пописивања кућа и породица били исти у свим крајевима. Уколико нису били, то може бити један од разлога различитих вредности које су пописом добијене, али немамо никаквих аргумената којима бисмо ту претпоставку и поткрепили.

Највећу подударност између величине домаћинства и породице налазимо у срезовима Крајинског округа. Као и у осталим примерима изложеним у овом раду, тај део Србије показује највећу константност и најмања одступања у регистрованим вредностима.

⁵⁵ В. Карић, *нав. дело*, 687.

Посматрано у целини, разлика у величинима породице и домаћинства од 0.2 на нивоу целе земље релативно је мала и не доводи много у питање примењени метод израчунавања првог параметра, односно величине домаћинства. Та разлика највероватније происходи из чињенице што све пописане породице нису имале сопствену кућу, као и тога што су неке од њих живеле у неусловним објектима који нису ни пописани као *куће*. Разлике које су знатно веће од просечне, а које се јављају у појединим срезовима, за сада, нажалост, нисмо у могућности да адекватно објаснимо.

Регионалне разлике. Промене у раздобљу 1834–1910.

На основу поређења пописних података утврдили смо да су најизразитије разлике у просечној величини домаћинства биле на регионалном нивоу, између западне и источне Србије. У западној Србији домаћинства су имала највећи, а у источној најмањи број чланова. Ове разлике биле су уочене још у 19. веку. Велика породична домаћинства везивана су углавном за области западне Србије, а ваљевски крај (у којем су регистроване највеће просечне вредности) истицан је као део Србије у којем је задружни живот био највише развијен.⁵⁶ Насупрот томе, области источне Србије навођене су као супротан пример; у Крајинском округу је још средином 19. века запажено да су породична домаћинства мала, и то нарочито код влашког становништва.⁵⁷

Величина домаћинства обично је довођена у везу са географским тереном и типом привреде. Велика породична домаћинства, односно задруге, најчешће су повезивана са брдско-планинским подручјима и сточарским типом економије.⁵⁸ Међутим, ова повезаност није била опште правило. На пример, Поречкоречки срез у Крајинском округу, где су забележене неке од најнижих просечних вредности, брдско-планински је крај у којем је сточарство дуго било најзаступљенија привредна грана.⁵⁹ Брдско-планинска села у Рудничком округу се по величини домаћинства нису много разликовала од равничарских села уз Саву и Дунав (Мачвански, Врачарски, Грочански срез). С друге стране, разлика

⁵⁶ Милан Ђ. Милићевић је, на пример, навео да су задруге у ваљевском крају највише задржале свој „стари, дивни, импозантни тип”, М. Ђ. Милићевић, *нав. дело*, 412.

⁵⁷ А. П. Ивановић је у опису Крајинског округа 1853. године навео да у влашким селима на један дом долази 4 - 4.5 особа, а у српским 5 - 5.5. Такође је навео и тамошњи обичај да се син после женидбе дели од оца и браће, А. П. Ивановић, *Описаније окружија Крајинској*, Гласник СУД V (1853), 252–253.

⁵⁸ М. Ђ. Милићевић, *нав. дело*, 216–217, 354, 693, 764, 815.

⁵⁹ А. П. Ивановић, *нав. дело*, 228–230; Коста Јовановић, *Неојошнска Крајина и Кључ*, Насеља, књ. 29, Београд, 1940, 125–126.

је било и међу суседним срезовима који су имали исте или сличне географске одлике. То је, на пример, био случај са Карановачким (Жичким) и Студеничким срезом, који су се налазили у брдско-планинском подручју; у првом срезу су, нарочито у периоду до 1884. године, регистроване мање просечне вредности у односу на други срез.

Величина домаћинства била је у нешто већем степену корелације са типом насеља и становања. У областима западне и југозападне Србије доминирала су села разбијеног типа, док су у источној Србији села углавном била збијеног типа. Јован Цвијић је дошао до закључка да се „географско распрострањавање правих задруга поклапа са облашћу села разбијеног типа.”⁶⁰ Као пример поново ћемо узети ваљевски крај. Тамошња села била су мала бројем кућа, али велика простором који су заузимала; поред куће, готово свако домаћинство имало је и велики број помоћних зграда од којих су неке служиле и за становање.⁶¹

За разлику од села у западној Србији, села у источној Србији заузимала су мањи простор. Куће су биле близу једна другој, с малим окућницама и малим бројем помоћних зграда. Та „збијеност” кућа и села била је нарочито наглашена у крајевима које су настањивали Власи. Милан Ђ. Милићевић је тако навео: „Ово је особито код Влаха, у којих се цело велико село смести на простору колико некад заузима само једна или две домаћинске куће у Ваљевском округу или Шумадији.”⁶² Етнографи који су описивали типове села и кућа у источној Србији примећивали су и разлике између српских и влашких кућа – за влашке куће су наводили да су мање и лошије грађене.⁶³ Управо су у областима у којима су живели Власи – Крајинском, Црноречком и Пожаревачком округу, регистроване и најмање просечне величине домаћинства.⁶⁴

Остаје отворено питање у којој су мери и на који начин поменути чиниоци

⁶⁰ Сматрао је да таквом типу села погодује сточарска економија, али да то није правило, пошто је сточарство заступљено и у источној Србији, облашћу са збијеним типом села, Ј. Цвијић, *Антропологеографски проблеми Балканској полуострва*, Насеља, I, Београд, 1902, LXXXV–LXXXVI, види и *истио*, LXVII–LXXXVIII.

⁶¹ М. Ђ. Милићевић, *нав. дело*, 411.

⁶² *Истио*, 920, види и 113, 848, 995–999; Коста Јовановић, *нав. дело*, 44–46; Мих. Ј. Миладиновић, *Пожаревачка Морава*, Насеља, књ. 25, Београд, 1928, 14–21. Ипак, знатан број домаћинстава у источној Србији је, поред куће и мале окућнице у селу, имао још једно имање у пољу изван села на којем је држао стоку. На том имању биле су саграђене како зграде за стоку, тако и за оне чланове домаћинства који су о стоци бринули. По речима М. Ђ. Милићевића, „неки имају и читаву кућу у тој држави, у пољу у њивама, где живе сасвим са својим чељадима, а у село долазе само о празнику”, *нав. дело*, 848.

⁶³ „Код Влаха највише су дурунчаке, дрвене куће од брвана, даском покривене, врло мале, ниске и мрачне”, *истио*, 920.

⁶⁴ Према попису из 1859. године Власи су чинили 68% становништва Крајинског округа, 52% Црноречног, 39% Пожаревачког и 16% Ђупријског 16%, *Извештаје поднесене министру финансије о числу жишљева Србије у години 1859*, Државопис Србије I, Београд, 1863, 91.

– географски, привредни и етнички (а са њим у вези и културни⁶⁵) утицали на разлике у просечној величини домаћинства.

* * *

Раздобље 19. века обично се сматра добом „распада задруга”. У етнографској литератури, насталој у другој половини 19. и почетком 20. века, пуно је писано о постепеном нестајању ове установе.⁶⁶ Имајући то у виду, очекивало би се да и статистички показатељи поткрепе постојање тог процеса, односно да „потврде” постепено смањивање просечног броја чланова домаћинства током разматраног периода. Међутим, они то не потврђују. Разлике у просечној величини домаћинства између 1834. и 1910. године биле су минималне; после незнатног опадања средином века, током последњих деценија 19. века регистрован је чак благи пораст просечних вредности.

У историјској демографији већ је уочено да на просечну величину домаћинства не утичу само владајући обрасци формирања домаћинства, већ и демографски параметри, попут стопа фертилитета и морталитета.⁶⁷ Пораст величине домаћинства крајем 19. века поклапа се са почетком демографске транзиције у Србији. После краткотрајног пада, до којег је дошло током Српско-турских ратова, почетком 80-их година дошло је до пораста стопе природног прираштаја; највиша је била у периоду 1881–1885. и износила је у просеку 21 промил годишње. Иако је после тог периода дошло до њеног благог смањивања, она је од тада константно била виша него у претходном периоду. Стопа смртности, која је 1868–1880. била преко 30 промила, од 1881. је увек (изузев 1893. године) била испод 30 промила.⁶⁸ И док се између стопа природног прираштаја и величине домаћинства по окрузима пре 1880. године не може наћи готово никаква паралела, у наредном раздобљу могуће је уочити извесна поклапања. Тако је у периоду у којем је забележен највећи демографски раст, 1881–1885. године, он био најизразитији у окрузима који су и иначе сматрани „напреднијим”, односно развијенијим крајевима Србије – у Београдском, Крагујевачком, Смедеревском и Шабачком округу; у њима је крајем века регистрован и највећи пораст просечне величине домаћинства. С друге стране, најмање стопе прираштаја регистроване

⁶⁵ Поједини етнографи су распрострањеност задружног живота доводили у везу и са пореклом становништва, види: А. Вулетић, *нав. дело*, 16.

⁶⁶ Види, на пример, В. Карић, *нав. дело*, 166–167; Милан Ђ. Милићевић, *нав. дело*, 210, 299, 921, 1001, 1075, 1138.

⁶⁷ Michael Anderson, *Approaches to the history of the western family 1500–1914*, Cambridge University Press, 1995, 18.

⁶⁸ Н. Sundhausen, *нав. дело*, 142–143; Мари-Жанин Чалић, *Социјална историја Србије 1815–1941*, Београд, 2004, 49.

су у Чачанском, Ужичком и Црноречком округу, који нису убрајани у „напредне”, а у којима није било ни значајнијег пораста просечне величине домаћинства.⁶⁹

Просечан број чланова домаћинства био је у корелацији и са бројем деце у породици. Године 1890. најмањи број деце у породици регистрован је у Тимочком (2.4) и Крајинском округу (2.5), а највећи у Београдском, Подринском и Ваљевском округу (2.9).⁷⁰ Остаје отворено питање у којој мери су ове величине биле условљене односом између стопа фертилитета и дечијег морталитета, а у којој мери владајућим културним обрасцима.

Већ смо напоменули да се бројчано велика домаћинства често везују за брдско-планински тип земљишта и сточарски тип привреде. У литератури је често навођено да је до „распада” задруга најпре долазило у равничарским пределима, а да су се оне највише одржавале у брдским крајевима.⁷¹ Ни овај процес нема потврду у статистичким показатељима; према њима, управо је у северним, равничарским крајевима који гравитирају Сави и Дунаву дошло до пораста броја чланова домаћинства крајем 19. века. Пораст броја чланова домаћинства био је у извесној корелацији са порастом земљишног поседа по домаћинству, до којег је дошло у поменутиим окрузима, а у чијој структури крајем 19. века све важнију улогу заузимају оранице.⁷² Током читавог посматраног периода просечно највећи земљишни посед регистрован је у Ваљевском округу, који је имао и највећи просечан број чланова по домаћинству.⁷³ Крајем 19. века по величини поседа му се приближио Подрински округ. Најмањи пораст величине земљишног поседа у другој половини 19. века забележен је у Ужичком округу,

⁶⁹ Државопис Србије XVII, 681. У периоду 1891–1900. најмање стопе су имали Крајински и Тимочки (бивши Црноречки) округ, а највише стопе Београдски и Смедеревски, Статистика Краљевине Србије XXIV, стр. LXVI.

⁷⁰ *Истѿо*, стр. LX.

⁷¹ М. Ђ. Милићевић, *нав. дело*, 354, 693, 764, 815. Милићевић је до тог закључка дошао као непосредан посматрач. Нешто касније, ово становиште је донекло оспорено. Васиљ Поповић и Миленко Филиповић сматрали су да су задруге биле карактеристичне и за равничарске крајеве, а да је задружни начин живота био нарочито повољан за привреду у којој су ратарство и сточарство били равномерно заступљени, види: В. Поповић, *Задруге (Теорија и лијтератури)*, „Гласник Земалског музеја у Босни и Херцеговини”, XXXIII, Сарајево, 1922, 73–114, нарочито 85–106; М. Филиповић, *Задруга*, Енциклопедија Југославије, Загреб, 1971, 573.

⁷² Однос између броја чланова домаћинства и величине и структуре земљишног поседа захтева опсежну анализу која ће, надамо се, бити предмет посебног рада. Овде изнета запажања заснована су на поређењу података о величини земљишног поседа по окрузима 1834. и 1867, које је изнела Бојана Миљковић Катић у докторској дисертацији *Привреда Кнежевине Србије у доба устѿавобраниишеља (1839–1858)*, Београд 2008, и података из пописа земљишног поседа извршеног 1897, публикованог у Статистици Краљевине Србије XVI, Београд, 1900.

⁷³ Године 1867. највећи земљишни посед забележен је у Књажевачком округу. С обзиром на то да је он био скоро троструко већи од просека за осталу Србију, а да то није био случај у претходним и наредним пописима земљишног поседа, претпостављамо да је у питању различит начин рачунања или неко друго одступање до којег је дошло 1867. у Књажевачком округу.

што је, претпостављамо, било условљено природом терена; у овом округу је тада забележено и незнатно опадање броја чланова домаћинства.⁷⁴

* * *

У науци је одавно познато да су у сваком друштву у периоду пре демографске транзиције постојале породице различите величине, али да су, у *просеку*, оне биле релативно мале. Високе стопе нагалитета биле су праћене високим стопама морталитета, које су онемогућавале значајније увећање просечних величина.⁷⁵

Просечна величина сеоског домаћинства у Србији је у периоду 1834–1910. била прилично константна и на нивоу целе земље се кретала у распону од 6.1 до 6.5. Регионалне варијације су такође биле константне – у западној Србији домаћинства су имала највећи, а у источној Србији најмањи број чланова. Висок степен варијације, нарочито у Подгорском срезу, указује на постојање и већих и сложенијих породичних домаћинстава,⁷⁶ о чему сведоче и бројни етнографски радови. Ипак, број тих домаћинстава никад није био толико велики да би довео до значајног повећања просечних вредности.

У етнографским радовима налазимо бројне записе о „распаду” задруга у 19. веку. С друге стране, статистички показатељи указују на релативну константност просечних величина домаћинства током целог века и, чак, извесно повећање просечних вредности крајем разматраног периода. Осим тога, подаци о структури домаћинства говоре о извесном усложњавању, до којег је дошло током 19. века у великом броју срезова, што је процес супротан „распаду”. Ово поређење података из извора различите провенијенције упућује нас на закључак да се у овом случају, тј. дезинтеграцији сложених породичних домаћинстава, пре ради о цикличној фази карактеристичној за ову установу, него о процесу који је водио ка њеном трајном нестанку. Статистички показатељи о броју чланова и структури домаћинства више указују на конзервираност друштвених односа него на њихову промену. Извесно повећање просечних вредности до којег је дошло крајем 19. века у областима које су сматране развијенијим крајевима Србије, говори у прилог мишљењу да је велико домаћинство и даље било идеал коме се тежило. У условима екстензивне пољске привреде, чији се методи током 19. века нису много мењали, богатим породичним домаћинством и даље је сматрано оно са великим бројем радних руку.

⁷⁴ Земљишни посед није могао да исхрани многе породице у том крају, па су становници Ужичког округа били принуђени да додатну зараду траже у „аргатовану” у суседним окрузима, Љубомир Ж. Мићић, *Злајштор*, Насеља, књ. 19, Београд, 1925, 415.

⁷⁵ Класично дело на ту тему је: Peter Laslett, Richard Wall (ed), *Household and family in past time*, Cambridge 1972; од новијих радова види: David S. Reher, *The Demographic Transition Revisited as a Global Process*, Population, Space and Place (10), 2004, 19–41, нарочито: 25.

⁷⁶ О структури породице у Подгорском срезу 1863. године види: А. Вулетић, *нав. дело*, 42.

HOW MANY SOULS IN A HOUSEHOLD? NUMBER OF VILLAGE HOUSEHOLD MEMBERS IN SERBIA 1834– 1910

Summary:

When looking at the census data, we have found that the sharpest differences in sizes of average households were on a regional level, between western and eastern Serbia. In western Serbia, the households had more members than those in eastern Serbia. The difference was already noted as early as in the 19th century. Large households could be found mostly in the western Serbia region, and the Valjevo area (with the largest average numbers recorded) was standing out as a part of Serbia where the life in the joint family households were highly developed. On the other hand, the records show that the areas in the eastern Serbia regions indicated a completely different situation. In the mid-19th century, in the Krajina region (Military Frontier) it was noted that the households were rather small, particularly in the Vlach population.

The size of a household was usually thought to be related to the land geographical features and the type of economy. Large households or joint family households were most often related to the hilly and mountainous regions and the animal husbandry economy. However, such a relation could not be generalised as a rule. For instance, the Porečka reka county in the Krajina region, where some of the lowest average numbers were recorded, is a mountainous area where animal husbandry was a predominant type of economy. The mountainous area villages in the Rudnik county did not differ much in the size of the households from those in the flatland areas along the Sava and the Danube rivers (Macva, Vracar, Grocka counties). On the other hand, there were differences between the neighbouring ones, having the same or quite similar geographical features. It was the case with the Karanovac (Zica) and the Studenica counties, situated in the mountainous area; the former recorded lower average numbers, particularly in the period by 1884, than the latter.

The size of a household was to some greater extent in correlation with the type of a settlement and housing. A scattered type of villages were characteristic for the areas of western and south-western Serbia, whereas those in eastern Serbia were more of a compact type. Jovan Cvijic came to a conclusion that „the geographical spread of true joint family households coincides with a scattered type villages area”. Once again, the Valjevo region is good example. There the villages were smaller in the number of houses, but quite large in the area they covered; apart from the main house, almost each household had a number of ancillary buildings, some of which were used for dwelling.

Unlike the villages in western Serbia, those in the east covered a smaller area. The houses were quite near each other, with small gardens and a fewer number of ancillary buildings. Such „compactness” of the both the houses and the villages was

quite typical for the regions where the Vlachs lived. Ethnographers used to describe the types of villages and houses in eastern Serbia, finding differences between the Serbian and the Vlach houses – the Vlach ones were said to be smaller and poorly built. And just in those regions where the Vlachs lived – the Krajina, Crna reka and Pozarevac counties – the smallest average household sizes were recorded.

The question remains, to what extent and in what way the said characteristics, like geography, economy and ethnicity (and the related cultures), exercised an impact on the differences in the average household sizes.

The 19th century period is usually considered as the one of the „disintegration of the joint family household”. Ethnographic literature in the second half of the 19th and early 20th century holds a lot of texts on gradual fading of this type of family organisation. Therefore, we would expect some statistical data in support of the said process, a „confirmation” of such a gradual diminishing of the average number of household members for that period. But it was not the case. Differences in the household average size in the period between 1834 – 1910 were minimal; and after a slight decline in the numbers in the mid-century, late in the 19th century even a slight rise in the average numbers was recorded.

The historical demography already notes that the average household size does not depend only on the governing household formation patterns, but also the demographic parameters, like the fertility and mortality rates. An increase in the household size in the 19th century coincides with the beginning of the demographic transition in Serbia. After a short-term decrease, caused by the Serbian-Turkish wars, the 1880s saw an increase in the natural birth rate; the highest being in the 1881-1885 period, of 0.21 per cent a year. Although, after the said period, there was a slight decrease in the birth rate, since then, it was constantly higher than in the previous period. The mortality rate, which was over 0.3 per cent in the 1868-1880 period, from 1881 (with an exception in 1893) it was below 0.3 per cent. And while no correlation could be found between the natural birth rate and the household size by the counties prior to 1880, a some sort of parallel could be drawn in the following period. Thus, the period that recorded the highest demographic increase – 1881-1885 – was the most prominent in the counties then considered „the most prosperous” or the best developed ones in Serbia, like Belgrade, Kragujevac, Smederevo and Sabac counties. Also, at the end of the century, those counties record the highest increase in the average household size. On the other hand, the lowest birth rates were recorded in Cacak, Uzice and Crna reka counties, which were not considered as „prosperous” and where there was no much increase in the average household size.

The average number of households members correlated with the number of children in a family. In 1890, the fewest number of children in a family was recorded in the Timok county (2.4) and in Krajina (2.5), whereas the greatest numbers were in the Belgrade, Drina and Valjevo counties (2.9). The question remains to what extent those numbers were conditioned by the correlation between the fertility and child mortality rates, and to what extent it was the governing cultural pattern.

We have already said that large family households were often related to the mountainous geography and the animal husbandry economy. The literature often suggests that the „disintegration” of the joint family household was occurring predominantly in the flatlands, and that it remained longest in the hilly and mountainous regions. However, such a process is not supported by statistical data. On the contrary, it indicates that it was in the plains gravitating towards the Sava and the Danube that an increase in the number of family members occurred in the late 19th century. Such an increase was to an extent in correlation with an augmentation of land per household in the said counties, which in the late 19th century, consisted mostly of cultivated land. In the entire studied period, the largest average estate was recorded in the Valjevo county, with the greatest average number of family members per household. In the late 19th century, the Drina region also recorded quite similar numbers. The lowest land augmentation values in the second half of the 19th century were recorded in the Uzice county, which, we assume, was conditioned by the geography of the terrain. At that period, the county also recorded a slight decrease in the family members per household.

In the 1834-1910 period, an average size of a village household in Serbia was pretty constant and was ranging from 6.1 to 6.5 in the entire country. Regional variations were also quite constant: the households in western Serbia had the greatest number of family members and those in eastern Serbia, the fewest. Great variations, particularly in the Podgora county, indicate that there were larger and more complex households, and numerous ethnographic papers testify to that fact. However, the number of such households was never so great so as to significantly contribute to an increase of average numbers.

Ethnographic papers contain numerous records of a „disintegration” of the joint family households in the 19th century. On the other hand, the statistical indicators point to a relative constancy of the average household sizes throughout the century, and even a certain increase of the average numbers at the end of the studied period. Furthermore, the data on the household structure indicate a certain increase in complexity occurring during the 19th century in many of the counties, which is process contrary to „disintegration”. Such a comparison of sources of various provenance may lead to a conclusion that in this case, i.e. in the complex joint family households disintegration, it was more of a cyclical phase, quite characteristic to such a household organisation, rather than a process that was leading to its permanent dissolution. Statistical indicators on the number of members in the household structure are more in favour of the conservative character of the social relationships, than of their effectuation. A certain increase in the average numbers, occurring in the late 19th century in the regions then considered as prosperous ones in Serbia, actually suggest that a large household was still an ideal to be strived for. Under conditions of extensive farming economy, with methods that did not change much in the 19th century, a wealthy family household was still considered to be the one with a large number of working hands.